

[Az interjút Darabos Pál küldte a *Kortárs* című folyóirat főszerkesztőjének 2003-ban – miután az azévi 2. számban megjelent Darabos Pál Hamvas-monográfiája (Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája. I–III. kötet. Budapest, 2002. Hamvas Intézet*)

kapcsán két interjú és egy recenzió –, kérve, hogy közölje azt a folyóiratban, hogy így, legalább utólag, válaszolhasson az őt ért kritikákra és kiigazíthassa, kiegészíthesse azokat. A lap az interjút nem közölte. Szögletes zárójelben e számunk társszerkesztője, Várhegyi Miklós jegyzetei szerepelnek.]

Darabos Pál 95

„... EZZEL SZEMBEN A VALÓSÁG AZ, HOGY...”

Kérdező: Kovács Boldizsár

Kovács Boldizsár: *Az 1980-as évek végén váltam Hamvas Béla műveinek olvasójává, barátaim ajánlásai és biztatásai nyomán, és elragadtatásomat csak az zavarta, hogy semmit sem tudtam meg írójuk személyéről és életéről, mintha egy nemlétező szerző műveit olvastam volna. Ezért örültem nagyon, amikor az Ön könyvének első két kötete 1997-ben megjelent [A monográfia első kiadása töredékben maradt. Lásd: Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája. 1–2. kötet. Budapest, 1997, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. – A szerk.], és általuk nem csak Hamvas Béla személye került hozzám rendkívül közel, de az a kor is, amelyben elindult és életműve alakulni kezdett.**

Darabos Pál: Én is éppen ugyanebben a helyzetben voltam, amikor Hamvas Béla korábban megjelent művei a múlt század negyvenes és ötvenes éveiben sorra egymás után a kezembe kerültek, minden külső, akár baráti ösztönzés nélkül, és fedeztem fel ezeket a magam számára. Nem tudtam, hogy Hamvas él-e, vagy meghalt, ki volt és mivel foglalkozott. Csak az ötvenes évek legvégén, 1958-ban ismerkedtem meg vele személyesen is a sors rendelése folytán, eléggé bonyolult történések végén, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, ahol 1954 óta dolgoztam. A történetet egyszer meg kell írnom, mert nagyon jellemző arra a történeti korszakra, Hamvas Bélára, az ő társadalmi és szellemi helyzetére, baráti körére; itt azonban nem fér el ebben a keretben. [Darabos Pál később, 2006-ban megírta ezt, és írása meg is jelent. Lásd: *Atyai mesterem volt a két jóbarát, Hamvas Béla és Féja Géza = Életünk, XXIV. évf., 2007, 2–3. szám, 84–99. – A szerk.]* Megismerkedésünk után haláláig tartott egyre mélyülő személyes kapcsolatunk, és beszélgetéseink nyomán életének több kérdésére kaptam tőle saját választ, de természetesen nem mindenre, hiszen mindenről nem is tudtam kérdezni, mivel

például életének első harminchárom évéről (1897–1930) csak nagyon ritkán tett említést, és ennek teljesítményeit sem ismerte rajta kívül senki, amíg ezt halála után fel nem tártam. De viszont megismertem az 1948-ig folyóiratokban megjelent írásait, melyek közül néhányat én másoltam le számára, mert neki sem voltak meg (bár kettőt nem sikerült akkoriban megszerezniem, a *Szellem és hatalom*, valamint *A modern társadalom idolumai* címűeket, mivel ezek az *Országépítés* című folyóiratban jelentek meg 1939-ben, ezt pedig a tiltott sajtótermékek közé minősítették a diktatúra alatt, a Széchényi Könyvtárban a zárt anyagba sorolt gyűjteményben őrizték, és ezekhez könyvtárosként sem férhettem hozzá akkoriban). Mindenesetre számomra hallatlanul gyümölcsöző szellemi kapcsolatot jelentett barátsága, és elolvashattam addig írt publikálatlan műveit, sőt olyan, akkor még szó szerint kéziratos műveit is, mint a PATMOSZ három kötete, vagy a SCIENTIA SACRA II. részének egy-két könyve, stb. Én pedig ugyanakkor könyveket kölcsönözhettem ki neki az Akadémiai Könyvtárból, sőt meg is rendeltem számára Rudolf Kassner háború után megjelent és az ötvenes évektől Hamvas számára már hozzáférhetetlen könyveit, melyeket Kassner ekkor már nem Németországban, hanem Svájcban, az Eugen Rentsch Verlag-nál jelentetett meg.

K. B.: *És hogyan jutott arra a gondolatra, hogy könyvet írjon Hamvas Béláról?*

D. P.: Azt hiszem, hogy az előbb mondottak értelmében szinte evidens, hogy éppen azért, mert Hamvas Béla teljesen elhallgattatott és letiport helyzetben létezett és létezhetett csak, az ötvenes és hatvanas években nevét sem lehetett említeni (legalábbis dehonesztáló kifejezések nélkül!). Nem tudtam elfogadni, hogy egy ilyen, korunkban és hazánkban páratlanul magas szellemiség páriáisorban élve nyomtalanul eltűnjön az időben. Ezért olvastam el már életében minden elolvasható, megjelent és nyomtatásban meg nem jelent sorát, egyedül a kortársak és a „tanítványok” közül, hogy tekintet nélkül a fennálló balsevista diktatúrára, élete és életműve emlékét fenntartsam az „utókor” számára is. A hatvanas években azonban nem írhattam róla semmilyen folyóiratba. Erre csak halála után kerülhetett sor, amikor az 1970-es évek legelején az újvidéki neoavantgard folyóirat, az *Új Symposion* Hamvas-számot szándékozott kiadni (ott, a Tito-irányította renitens-kommunista Jugoszláviában erre volt lehetőség!). Kemény Katalin ekkor összeállított Hamvas írásaiból egy kis gyűjteményt, amihez előszót is kértek. Erre a „barátok” és „tanítványok” közül senki sem tudott vállalkozni, ekkoriban egyedül én ismertem többé-kevésbé átfogóan az egész életművet, és én írtam meg ezt a bevezető írást. A Kemény Katalin-féle összeállítást azonban a folyóirat nem adta ki, az én 16 oldalas bevezetőmet sem. A bevezető tanulmány címe így hangzott: *Hamvas Béla – egy életmű fiziognómiája (Vázlat)*. Most, az interjú

alkalmából megnéztem a kéziratot a keletkezési dátumot: 1972. Ennek az esetnek ikerpárja pedig itthon történt meg, mert 1972-ben az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata, a *Helikon* egyik szerkesztője felkért, hogy készüljön, az *Elsüllyedt kultúrák* címet viselő tematikus számába írjak Hamvas Bélának ebbe a témakörbe illeszthető munkáiról egy rövid tanulmányt. Meg is írtam, *Hamvas Béla és az elsüllyedt kultúrák* címmel, 11 gépelt oldalon, és a felkérő szerkesztő, az azóta már elhunyt Miklós Pál el is fogadta, de ez sem jelenhetett meg, mert a főszerkesztő, Köpeczi Béla, kivétette ezt az írást a kötet anyagából. Megjegyzem, hogy bár Miklós Pál akkoriban rendkívüli jóindulattal kezelte a Hamvas-kérdést és elősegítette, hogy röviddel később egy másik tanulmányom megjelenhessen, mégis, beszélgetéseink során ő is több, a kor hivatalos (és még a mai kor „félhivatalos”) felfogását is általánosan jellemző kifogást emelt Hamvas életművével kapcsolatban. Olyan jellegűeket például, hogy „műveiből hiányzik a logika”, gondolatvilága „nem is gondolatrendszer”, vagy hogy „nincs stílusa, sem esztétikai értéke”, amikhez sinológusként még azt is hozzátette, hogy „Kelet egészen más, és Hamvas csak népszerűsítőket ismert”. Ennek ellenére, mint mondtam, ő és kollégája, Bodnár György, az intézet huszadik századi osztályának munkatársai, közölték a *Literatura* című folyóiratukban az első, és Hamvas Béla munkásságának legalább egy területét átfogóan áttekinthető, *Hamvas Béla irodalom- és művészetszemlélete, 1930–1948* című tanulmányomat, amely két részletben, 1975-ben és 1976-ban jelent meg.

K. B.: *Most végre helyben vagyunk, hiszen az Ön 2002-ben megjelent monográfiája is éppen ezt, a fentebb elsőként említett tanulmány címét viseli. Benne van az a „fiziognómia” kifejezés is, amit Kemény Katalin a Kortársban közzétett interjújában [Kemény Katalin: „Tízezer bőré lélek”. Kérdező: Ambrus Lajos = Kortárs, 47. évf., 2003, 2. szám, február, 13–21. – A szerk.] többek mellett kifogásol.*

D. P.: Így igaz. Monográfiám gondolata ebben a rövid összefoglaló tanulmányban gyökerezik. És azt is meg kell mondanom, hogy amikor kb. kétheti munka után elkészültem vele és odaadtam Kemény Katalinnak, akkor elolvasása után így szólt: „Tudja, hogy ez egy nagyon jó írás?!” Megköszöntem, jól esőn, az elismerést, és értékeltem is, mert Kemény Katalin intellektuális értékeit és Hamvas Béla körüli tevékenykedéseit sohasem tagadtam, ma sem teszem ezt, sőt több mint harminc éven át álltam, kevesen mások társaságában, mellette, és végeztem Hamvas Béla szellemi hagyatéka fenntartása érdekében válogatás nélkül mindenféle, mind szellemi, mind fizikai munkát –

a részleteket most mellőzöm! De: nem fenntartások nélkül figyeltem mindazt, ami a Hamvas Béla halála utáni évtizedekben történt, különösen az első időkben. Hamvas Béla körül, amikor „nyugdíjasként” már újra Pesten élhetett, tehát 1964 után, nem alakult, mert élethelyzete folytán nem alakulhatott ki „tanítványi” kör, legfeljebb imaginárius értelemben, bármennyire is vágyott erre, amiként erre a PATMOSZ első kötetének *Interview* című esszéjében is kitér. Az ötvenes évek második felétől vele kapcsolatba került fiatalabb híveit nem fűzhette akként magához, ahogy erről a feladatról ebben az esszében beszél. Ezek a hívek körülötte kifelé táguló láthatatlan koncentrikus körök mentén helyezkedtek el, bár tudattalanul és spontánul, Hamvas Bélához viszonyuló személyes, elsősorban szellemi képességeik arányában. Amikor pedig Hamvas Béla, a szellemi centrum eltávozott közülük, akkor ennek a szellemi bolygórendszernek nem feltétlenül kellett felbomlania, mert valaki természetesen elfoglalhatta volna a helyét, mert e centrum közelében élt. Fizikailag és intellektuálisan feltétlenül ott volt, és megtehetette volna, hogy spontánul vállalja a centrum szerepét, és ha nem is zökkenőmentesen, de átvegye, és tudatosítsa a „bolygórendszerben”, hogy nem kell „világfordulásnak” bekövetkeznie, és képességeinek megfelelően *minden* bolygó a helyén maradhat és futhatja korábbi belsőbb („ezoterikusabb”) vagy külsőbb („exoterikusabb”) pályáját úgy, ahogy az Hamvas körül spontánul már elrendeződött. De – sajnos – nem így alakultak a dolgok. Kemény Katalin nem foglalta el a centrumbeli helyet, hiányzott belőle az a természetes kisugárzó erő, ami egy ilyen bolygórendszert fenn- és életben tarthat. Ez a láthatatlan kör kezdett nagyon hamar összetöredezni, spontánul is, és a harmincas évek illegális kommunista mozgalomra jellemző „tisztogatás”-ra is sor került. Az új nem-központ a neki nem tetsző elemeket kiközösítette, akárcsak a „párt” József Attilát, másokat pedig, akik korábban legfeljebb a bolygórendszer legkülső határán bukkantak fel, a legbelső pályára vont be. Neveket most nem mondanék, de egyeseket még meg fogok említeni.

K. B.: *Az utóbbival kapcsolatban talán Dúl Antalra gondol, aki az „életműkiadást” gondoza?*

D. P.: Igen, ő az egyike azoknak, akik már Hamvas halála után kerültek Kemény Katalin és a Hamvas-életmű közelébe. Előre bocsátom, hogy nehezen szánom rá magamat, hogy róla is szót ejtsek, és nem is tenném, ha ővele is nem íratott volna Kemény Katalin interjút. [*Lásd: Dúl Antal: Tények és értelmezések. Kérdő: Ambrus Lajos = Kortárs 47. évf., 2003, 2. szám, február, 22–25. – A szerk.*] Azért is nem szívesen beszélek az ő személyéről, mert huszonkét évig (1972–1994) beosztottként dolgozott az Akadémia Könyvtárában,

együtt ugyanazon munkahelyiségben, ahová Kemény Katalin ajánlására vettem fel egy másik, Hamvas Bélához közelebb álló tanítvánnyal, Hoványi Jánossal szemben, aki pedig talán kevesebb zúrral szolgálta volna Hamvas Béla ügyét, a könyvtári munka mellett, aminek szakképzett embere volt, ellentétben a könyvtári munkában akkor teljesen dilettáns Dúl Antal- 99
lal. De Kemény Katalin kettejük közül őt ajánlotta, mert Dúl a hatvanas években nem fejezte be tanulmányait a római katolikus teológiai akadémián, hanem kiugrott és megnősülve különböző munkakörökben hányódott, és őt kellett „kenyérbe tenni”, Hoványi Jánosnak pedig volt könyvtári állása, csak tartalmasabb szellemi minőségűre szerette volna cserélni.

K. B.: *Így tehát Dúl Antal teljesen Kemény Katalin kreatúrája volt?*

D. P.: Igen is, meg nem is. Állásába Kemény Katalin protezsálta nálam, és Hamvas életművébe is ő vezette be, ezért neki lekötelezettje volt, de mivel jó eszű, tehetséges és becsületes fiatalember is volt akkoriban, ezért hamar átlátta a Hamvas halála utáni ügyek zúrzavaros és kusza voltát, amelyekbe ő is belekeveredett, mivel ezekben az években többször akart egy időben két „urat” is szolgálni (de: genus femininum!), ezért hamar konfliktusba került ő is. Egyszer például kénytelen volt a maga mentségére olyan kijelentést tenni telefonon Kemény Katalinnak, hogy neki „nem lehet elmondani az igazat”. A konfliktusok állandósultak, de Dúl kitartott, mert más lehetősége, önálló és független gondolkodásra való akaratgyengése miatt nem volt. Végül is kitartását siker koronázta, mert a kilencvenes években – mivel ekkor, munkahelyét elhagyván, Hamvas Bélából akart megélni – megszerezte a Hamvas-művek kiadási jogát is Kemény Katalinnal szemben, és ezzel, amint ezt akkoriban Kemény Katalinnak személyesen is elmondtam, valójában gyámság alá helyezte őt. De végül is, mindennek ellenére, egymásra voltak és vannak utalva, és ebben a jegyben kell élniük.

K. B.: *Bocsásson meg, de talán vissza kellene térnünk beszélgetésünk fő témájához, a Hamvas-monográfia kérdéséhez.*

D. P.: Igaza van, de a személyes vonatkozású háttér ismerete nélkül teljesen érthetetlen lenne minden Hamvas-történet mind életében, mind halála után is. A monográfiámmal kapcsolatos két interjú motívumai is ebben rejlenek. Kemény Katalin széles szellemi horizontjával páratlanul áll az elmúlt század valamennyi nőírója között, de ez nem párosul nála hasonló terjedelmű toleranciával. Interjújában és a sugallt Dúl-interjúban állandó motívumként vonul végig a „hálátlanság” gondolata, mintha bizony Dúl Antalhoz hasonlóan én

is neki köszönhetném, hogy Hamvas Béla nevét egyáltalán megismerhettem, vagy pedig ha már másként ismertem meg, akkor viszont úgy kellene szemlélnem, amiként ezt az adott instrukciók sugallják. Ezzel szemben a valóság az, hogy én Hamvas Béla tízes, húszas, harmincas és negyvenes években megjelent munkáit jóval hamarabb és tőle teljesen függetlenül olvastam (ezek nagy részét Kemény Katalin nem is ismerte!), és Hamvas Bélával először személyesen már ezek ismeretében találkoztam, 1958-ban. Hamvas Béla meg nem jelent műveinek jó részét pedig 1958 után Hamvas Bélától személyesen kaptam meg elolvasásra. Sőt, egyszer 1964 táján Hamvas Béla arra kért, hogy mivel a MÁGIA SZÚTRA című könyvének kézirata kézen-közön teljesen elveszett és sehogy se tudja többé előkeríteni, gépirással másolnám le az egyetlen hozzáférhető szöveget, amit fiatal barátja, Molnár Sándor festőművész kézzel írt be korábban egy füzetbe. Ezt a szöveget gépeltem le több példányban és adtam át Hamvas Bélának, aki kijavította és kiegészítette (mert Molnár Sándor több helyen nem tudta elolvasni az eredeti kézirat egyes, főleg idegen szavait, és ezek helyét üresen hagyta!), és úgy adott vissza két kijavított példányt nekem és Molnárnak. És még valamit ehhez: a mű gépiratának élére én írtam a *Summát*, vagyis a fejezetek címeinek folyamatos egymáshoz fűzését, Jakob Böhme művei első kiadásának szokását követve, és ezt Hamvas Béla is helyben hagyta – erre a tényre azonban az életmű „sajtó alá rendezői” nem figyeltek fel. (És sok másra sem! Ezekre én a monográfiámban rendre felhívom az olvasók figyelmét.)

K. B.: *Akkor tehát semmi alapja sincs annak a Kemény-interjúban hangoztatott ténynek, hogy Kemény Katalin Hamvas-műveket adott önnek elolvasásra?*

D. P.: Bocsásson meg, de ezt nem állítottam. Kemény Katalinnak a hetvenes és nyolcvanas években sikerült néhány elveszettnek gondolt Hamvas-művet Hamvas régi barátaitól, vagy azok hagyatékából visszakapnia. Ezek előkerülését is körítette azonban néha az a *karneváli* történessorozat, ami általában is jellemző, mint említettem, minden Hamvas-történésre. Említhetném a Habán Mihály költőnél megmaradt és máig kiadatlan, 1934-ben keletkezett *ÁLARC ÉS KOSZORÚ* című művének Habán Mihálytól való elhozatalával kapcsolatos saját élményemet és tapasztalatomat, de ez most megint eltérítene az itteni mondanivalótól. Ezeket az előkerült műveket is lemásoltuk és a többieket is, hogy valamennyiből legyen több példány. Ezekből azután egy-egy példány az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába került, hogy maradandó helyen őriztessenek meg.

K. B.: *És szó van még az interjúban „sok-sok estéről” is, amelyeken Kemény Katalin „eligazításokat” tartott, majd arról, hogy egyszer csak elhallgatott, amikor az Ön monográfiájának első kötete 1997-ben megjelent.*

D. P.: Valóban szó esik az interjúkban erről, de a valóságban távolról sem így zajlottak le ezek. A Hamvas halála utáni közel harminc év során sokszor találkoztam Kemény Katalinnal a lakásán, munkaidő után, néha Dúl Antallal együtt, esténként, ahol azután napi dolgokról beszélgettünk, meg egyebekről is. De ezek az alkalmak éppen ezért nem rendszeres, 101 hanem nagyobbára alkalmi jellegűek voltak, legalábbis a magam részéről. Dúl Antal rendszeresebben járt oda esténként, meg máskor is, mert ő Molnár Sándornak a körből való eltávolítása és eltávolodása után átvette annak „házi mindenes” szerepét: a ház körüli dolgok elintézésétől kezdve, Kemény Katalin autón való ide-oda szállításán (mert neki volt egy Trabancija) keresztül, kimondottan Hamvas-ügyek intézéséig végzett különféle dolgokat, és ezt neki végeznie is kellett, ez vele járt szerepével, amiből azonban néha mégis kiesett. Az „estéken” túlmenően gyakran találkoztunk még Kemény Katalinnal abban a szentendrei kertben is, amelyet a család 1960-ban szerzett (e körül a kert körül is karneváli történések zajlottak), és amelyben Molnár Sándor is rengeteget dolgozott még Hamvas életében. Az új korszakban azonban a megmaradtak folytatták ezt a munkát Kemény Katalin mellett: én, Dúl Antal és néha Kürthy Sándor festőművész, akinek szintén volt egy Trabancija, amellyel alkalmanként ki tudta szállítani Katalin asszonyt és másokat. Itt, a kertben, szombatonként és vasárnaponként dolgoztunk tavasztól őszig, és persze a köztes időkben beszélgettünk is, mert ezek amolyan „hüperion alkalmak” voltak.

K. B.: *Őn itt már többször is említette Molnár Sándor nevét, és Kemény Katalin és Dúl interjújában is felbukkan a neve, rendszerint elmarasztaló jelzők kíséretében. Ismerte őt? Mi volt az ő szerepe Hamvas életében?*

D. P.: Én 1963-ban ismertem meg Molnár Sándort Hamvas Béla közvetítésével, aki elküldte hozzám, az Akadémiai Könyvtárba a SCIENTIA SACRA I. részének gépiratáért, amit én akkor már elolvastam, és szerette volna velem is elolvastatni. Molnár Sándor 1961–1962 folyamán levelezni kezdett Hamvasal a kecskeméti művésztelepről, ahol akkoriban lakott, és 1962-ben Pestre költözve személyesen is felkereste, és csakhamar teljesen bennfentes lett mind Hamvasnál, mind a Kemény-családnál, amelyet akkor Kemény Katalin és édesanyja, a lakás tulajdonosa, özv. Kemény Gáborné képviselt, valamint a férjével, külön lakó Kemény Judit, Katalin asszony festőművész húga. Molnár Sándor végzett el, részben Hamvas társaságában, részben helyette, minden ház körüli munkát, a bevásárlástól, a szénhordástól kezdve a szentendrei kertben végzett munkáig. E munkák mellett a tanítványság tűzön-vízen át való elnyerését tűzte maga elé célul, és ebben nem ismert akadályt.

Szabadúszó fiatal művész lévén, és mert közel is lakott a Kemény-lakáshoz (a Kemény-lakás az Erzsébet királyné útja 11. szám, a Molnár-lakás pedig a 89. szám alatt volt található), könnyen átmehetett Hamvashoz, és minden szabad idejét ott tölthette, néha talán már a polgári illendőség határán túl is. Hamvas ezt könnyen elviselte, de Keményék sokallották, és csak „hasznossága” miatt nézték el a nem cselédszobai „nem-szolga”, „szolga” lakásukban való tevékenykedését. Hamvas halála után azonban ez a jelenlét azonnal kínos teherré vált, és mivel Molnár „filológiai” ügyekben járatlan volt, távoznia kellett ebből a közezből, sőt Kemény Katalin felszólította a nála lévő Hamvas-művek mindegyikének visszaszolgáltatására, melyeket egyébként Hamvas maga adott oda Molnárnak, hogy a tőle műveket kölcsönkérőkkel Molnár Sándor foglalkozzék, és ne neki kelljen ezt a fárasztó tevékenységet, kölcsönadást, nyilvántartást és visszakérést intéznie. Noha Molnár minden nála lévő Hamvas-művet összecsomagolt és visszavitt, Kemény Katalin azzal vádolta meg őt (és másokat is), hogy nem szolgáltatott vissza mindent. Annak azonban személyes tanúja vagyok, hogy ő minden művet visszavitt, és később mindent újra legépett, hogy olvashassa azokat.

Az talán elfogadható, hogy Molnár Sándor mindennapos jelenléte terhes volt Kemény Katalin számára: túl közel volt, túl sok mindent látott, ami normális körülmények között „nem tartozott rá”. De a tény tény marad, és sok minden ismeretlen maradt volna Hamvas életéből az ő testközei tapasztalatainak rögzítése nélkül, amit nem sokkal Hamvas halála után tett meg. [Lásd: Molnár Sándor: *Mester és tanítvány* (1971) = *In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára. Az interjúkat készítette Bosnyák Sándor. Szerkesztette Darabos Pál és Molnár Márton. Budapest, 2002, Hamvas Intézet. 142–226. – A szerk.*]

K. B.: *Kemény Katalin kifogásainak egyike éppen az, hogy Ön sokat átvett, idézett éppen Molnár Sándor és mások visszaemlékezéseinek anyagából!*

D. P.: Ez valóban így van, de amikor monográfiámat elgondoltam és írni kezdtem, meggyőződés (Hamvas szavai szerint a meggyőződés a „tudás és a hit egysége”) volt, hogy minden egyoldalúságot el kell kerülni és minden forrást számba kell venni, tekintet nélkül arra, hogy ez tetszik vagy sem valakinek (akkor még a diktatúra politikai elnyomó hatalma is nyakunkon ült!), természetesen a szellemi munkánál mellőzhetetlen forráskritika felhasználásával! És ehhez mindvégig tartottam magam, egyedül Hamvas Béla életének és életművének érdekeit tartva szem előtt és semmi más egyebet. Éppen ezért ezekben az interjúkban „bosszúról” beszélni és névtelen jóbarát-forrásokra támaszkodni nem más, mint talán a rossz lelkiismeret megnyilatkozása, sőt éppen annak a „bosszúja”, mivel a valóságot megváltoztatni utólag

már nem lehet. Könyvemet is azért írtam meg, mert ebben az időszakban még éltek a tanúk, a források még hozzáférhetőek voltak, és mindezek birtokában lehetséges volt a teljes, tehát retusálatlan arcképet megrajzolni, nem pedig „interpretációk”-ra és újsütetű mítoszokra hagyatkozni, mondjuk, esetleg már tíz év múlva. Ezért kellett figyelembe vennem és használnom is azokat az interjúkat, melyek nagyobb részét Bosnyák Sándor folklorista barátom készítette a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, és amelyeket én rendeztem sajtó alá a monográfia megjelenésének évében, 2002-ben, *In memoriam Hamvas Béla* címen. Ebben a kötetben egyaránt olvashatók egymással ellentétes nézetek is, úgy, ahogy az ilyenek az élet során keletkeznek a különböző nemzedékekhez tartozó barátok, ismerősök és „tanítványok” körében.

K. B.: *Úgy véli Ön, hogy ilyen „ködösítő” interpretációk és mítoszok lehetségesek?*

D. P.: Igen, úgy vélem, hogy ezek lehetősége nem kizárt, olvasva e két interjút! Mert ezekben bizony bőven található ilyenre utaló gondolat. Három rétegre bomlanak ezek, noha a rétegek nem körvonalazhatók ilyen élesen, mert egymást sokszor átfedik, de a tendenciák alapján gyakorlati szempontból mégis megkülönböztethetőek. Az egyik, a legmélyebb réteg az interjút adó Kemény Katalin személyes érdeklődése; a másik a Hamvas Béla körüli mítoszteremtés kísérlete; a harmadik pedig a monográfia módszerével szemben felvetett kifogások rétege.

Vegyük először az elsőt, *Kemény Katalin személyes érdeklődését* interpretációja során. Az első és legfeltűnőbb az, hogy a monográfiában (főleg az első kötetben) bizonyos fokig jelenlevő Hamvas-családot, az édesapát, Hamvas Józsefet és az édesanyját, Hamvas Józsefnét milyen éles és ironikus szemszögből nézve jellemzi. Az egyik ilyen helyen például Kemény Katalin ezt mondja: „Ha jellemezni akarnánk a 20-as, 30-as évekbeli Hamvas családot, a felvidéki *Fenn az ernyő, nincsen kas* motívumai összefutnának Babits *Halálfiainak* képeivel, színezve a csehovi nőalakok ködtengerbe foszló, amorf ábrándjaival.” (16. o.) Majd máshol kifogásolja, hogy „hosszasan” ismertetem a 19. század végi Hamvas József irodalmi ténykedését, de ezt az ismertetést összemossa Hamvas József 1920-as évekbeli, „a korszak hivatalos irányának megfelelő” tankönyvírásával, amiről pedig egy szót sem szólok, de számára ez a mondvacsinált ürügy lehetővé teszi a következő jellemzést: „Ez a tevékenység szinte elengedhetetlen velejárója volt azoknak a század második felében már anakronisztikussá vált *németből zsinóros magyarba öltözött* joviális, társaságbeli úriembereknek, akik a Kossuth-rajongást minden belső vagy külső konfliktus nélkül egyesítették

a Monarchia-hűséggel. A fiú szellemi indíttatására ezeknek a provinciális kultúréletet jellemző működéseknek nem volt példaadó hatása még negatív sem, valamely szembefordulásban.” (Kiemelés általam!) Lehet, hogy igaz van Kemény Katalinnak ezekben a jellemzésekben, meg azokban is, 104 melyekkel anyósát is lefesti, csakhogy amikor a vidéki kispolgári életmódot és magatartást ilyen elítélő és gúnyos és ismeretlen gyökerű, de már-már infernális kifejezésekkel illeti, ugyanakkor egyetlen szava sincs a Kemény-család jellemzésére. Márpedig sokat segített volna az eligazításban, ha szót ejtett volna arról is, hogyan fejlődött az egyébként kitűnően képzett tanár és pedagógus édesapa, Kemény Gábor károlyista-oktobrista főispánból (Torda – Aranyos vármegye, 1918) a „munkásmozgalom szimpatizánsává”, majd „kommunistává” (ahogy az 1976-ban kiadott *Munkásmozgalom-történeti lexikon* aposztrofálja), és 1945 után a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének elnökeként a bolsevista „nevelés” nolens-volens szálláscsinálójává? És ezt nem l’art pour l’art mondom, hanem azért, mert Kemény Gábor már a harmincas években az azóta már mindenki által jól megismert kommunista terminológiával jellemezte egy levelében Hamvas Bélát, aki éppen akkor vette feleségül Kemény Katalint: „*Hamvas Béla nagyon tanult, de nagyon reakciós gondolkodású ember, éspedig saját sorsa és saját érdeke ellenére is*”. Közismert és könyvemben meg is írtam Hamvas véleményét a marxizmusról, szocializmusról és bolsevizmusról, és erről a visszaemlékezők is többször szólnak az említett *In memoriam Hamvas Béla* című kötetben, úgyhogy az idézett kijelentés érthető, csak éppen a kijelentő jellemzésének elhallgatása nem!

K. B.: *Ön megemlíti Hamvas apósának kommunista beállítottságát, de egy szóval sem beszél monográfiájában Hamvas Béla kommunista párttagságáról!*

D. P.: Valóban, nem beszéltem, mert nem volt biztos tudomásom róla könyvem azon kötetének írása idején, amelyben erről beszélni lehetett volna. Korábban már kérdeztem volt erről Kemény Katalint, de ő elütötte a kérdést, és valamilyen fonák visszakérdezés-formulával mintegy tagadta ennek lehetőségét. [Ezen a ponton le kell szögezmem, hogy az *Életünk folyóirat 1987-es Hamvas-számának szerkesztése során saját szememmel láttam és kezemben tartottam Hamvas Béla pártigazolványát. Amikor a fényképeket és iratokat tartalmazó dobozból kiemeltem azt, az özvegy engedélyével, és - miközben tanulmányoztam - határozottan rákérdeztem erre, Kemény Katalin természetes módon megerősítette Hamvas Béla párttagságának tényét. Tábor Béla később, személyes beszélgetésben, kérdésemre ugyanígy tett. Annál különösebb, hogy az igazolvány ma nem található meg Hamvas Béla hagyatékában. – A szerk.] Szóbeszéd is volt erről, már a hatvanas években hallottam egy hihető verziót*

Hamvas Béla egy régi barátjától, aki nekem az ötvenes években kollégám lett az Akadémiai Könyvtárban, de hivatalos bizonyítékok híján ilyen jellegű híreszteléseknek nem akartam helyt adni. Azóta azonban megjelent egy forrásokra támaszkodó rövid közlés, ami kétségtelenné teszi az 1945–1947 közötti párttagságának tényét. [Darabos Pál itt valószínűleg erre az 105 írásra gondol: Bognár József: Fénytörés = Hunnia, 21. szám, 1991, július, 16–18. – A szerk.] Ennek csak magyarázata lehetséges, amit leghitelesebben Kemény Katalin tehetne meg, ennek hiányában csak következtetni lehet. Az én megítélésem szerint ebben fontos szerepe lehetett Hamvas Béla apósa unszolásának és Hamvas 1945-tel kezdődő „vogelfrei” helyzetének. És az is igaz, hogy Hamvas „párttagként” ugyanolyan magatartást tanúsított a szellemi életben, a kommunista ideológusokkal és bértollnokokkal folytatott vitáiban, mint korábban, és emiatt nem csak támadások érték, de Fővárosi Könyvtári állásában is megingatták, majd végleg eltávolították onnan. Ezért, említett barátja és nekem könyvtáros kollégám szavahihető állítása szerint, 1947-ben kilépett a kommunista pártból és belépett a szociáldemokrata pártba, ahonnan azonban a két párt egyesítése során 1948-ban kiakolbóltatták.

K. B.: *Ehhez a korszakhoz kapcsolódik Kemény Katalin azon kijelentése is, mely szerint nem igaz Önnek az az állítása, hogy „apósa házában nem adatott számára megfelelő hely”.*

D. P.: Pedig nem az ujjamból szoptam ezt az állítást, mert bárki elolvashatja Hamvas Bélának Várkonyi Nándorhoz 1946. december 27-én írt levelében, ahol többek közt ezt mondja: „Igen nagy munkakedvem van – csak ez az átkozott lakáskérdés lenne megoldva! Nincs hol dolgoznom! Nyáron jó volt, kiültem a Városligetbe a fa alá és egész délután írtam. De most! Nehéz!” Egyébként ez máskor, később is problémát jelentett számára, a hatvanas években, nyugdíjas korában is, amikor, ha nyugodtan akart írni, akkor eszpresszókba kellett vonulnia, ahol írhatott, és különböző barátaival is találkozhatott és beszélgethetett (ezzel kapcsolatban ugyancsak lásd az *In memoriam Hamvas Béla* című kötet írásait!).

K. B.: *Ugyancsak kifogás alá esik az is, hogy monográfiájában nincs, vagy csak nagyon kevés szó esik Hamvas Béla és Kemény Katalin közös életéről, sőt a szócsőnek tekinthető Dúl Antal még azt is hozzászéli ehhez, hogy ha szó esik róla, akkor is csak „sötét tónusban”. Igaz ez?*

D. P.: A helyzet nem egészen felel meg ennek az állításnak. Ha valaki figyelmesen elolvassa monográfiámat, akkor bőven talál helyeket, ahol beszélék

erről a kapcsolatról, persze nem olyan súllyal és terjedelemben, ahogy egy ezzel foglalkozó önálló könyvben lehetne beszélni róla. De hát ez nem az én feladatomból volt, és itt nyílhatna szabad tér Dúl Antal számára, aki erről sokkal többet hallott Kemény Katalintól, és Kemény Katalin műveit is jól ismeri, feltehetőleg. Ebben a kapcsolatban egyébként több problematikus pont is található, legalább három, és ezekre halványan utalok is, de nem fejtem ki, mert ennek a helye az említettem megírandó könyvben van. Az egyik ilyen a harmincas évek végén, 1938–1939 táján található, a másik a negyvenes évek végén, Hamvas szentendrei tartózkodásai idején a Czóbel-villában, a harmadik pedig a hatvanas években, már nyugdíjas korban, amikor őt is megkísértette a tolsztoji „kivonulás szelleme”. Mindezekről valamivel több olvasható az *In memoriam Hamvas Béla* című kötet egyes visszaemlékezéseiben. De van itt még egy feltétlenül megemlítené csacsóság, amit Dúl Antal hirdet ki, miszerint Kemény Katalin „szellemi zsellérmunkával, műszaki fordítással, külvárosi napközi otthonos tanárkodással keresi meg kettenjük létminimumát” (24. o.), s amiről én, úgymond, szintén nem teszek említést. De kedves Dúl Antal! (Engedtessek meg nekem is itt közvetlenül hozzá fordulnom, miként ő is teszi interjújában velem kapcsolatban.) Miért is nem gondolkozol, mielőtt ilyesmit kimondasz? Ha évtizedekkel később is, de tudomást szerezhettél volna arról, hogy Hamvas Bélának mindkét nyugdíjazása idején (1949-ben és 1964-ben is) volt minimális nyugdíja, amiből a mindenféle hozzátermelt munkával meg tudott élni, és a közöshöz is hozzá tudta tenni a magáét! Nem gondolod, hogy ezzel a hiteltelen kijelentéssel olyan kártartottá degradáld „mestered”, aki ilyen helyzetet bárkitől elfogadott volna valaha is? A mester azért *ennél* többet érdemel, még Tóled is!

Végül is fárasztó ez a sok cáfolgatni való állítás és ilyesfajta „interpretálás” a személyes érdekeltség témájával kapcsolatban, és a rövidítés kedvéért mindenkinek ajánlható a KARNEVÁL harmadik könyvének elolvasása, ahol Angela, Lala, Kanavász Antal és veje, Bormester Mihály ábrázolásában és egymáshoz való viszonyuk bemutatásában tökéletes jellemzését találjuk az életben is szereplő négyes minden egyes tagjának. Hamvas Bélánál erről többet senki sem mondhat!

K. B.: *De talán mondani kellene még valamit arról is, amit Ön a Hamvas Béla körüli mítoszteremtés kísérleteként említett.*

D. P.: Igen, ez a két interjú problémáinak említett második rétege. De ez inkább Kemény Katalin problémája, semmint Dúl Antalé, aki ma sem ismeri még a teljes életművet, és ezért inkább csak rögtönöz, és ebből eredően megalapozatlan kijelentéseket tesz. A fő probléma az, hogy a kérdezettek valamilyen absztrakt és soha nem volt, tehát a szó platóni értelmében idealizált képet

ígyekeznek interpretálni és elhithetni és a monográfián számon is kérni, egy olyan statikus Hamvas-képet, amely csak egyetlen „pillanatban” érvényes: az érett Hamvas Béla képét. Mintha soha nem olvasták volna az *Interview* című esszéjében elmondott vallomását (PATMOSZ I. rész), mely szerint még több száz év szellemi munkájára lenne szüksége ahhoz, hogy igazán megérettnek érezze magát. Persze ez is egy idealizált kép, *imáginárius kép*, mint maga az interjú is. Éppen ezért a monográfiát író „kertésznek” a kezdetektől, mondhatni, a magtól fogva figyelemmel kell kísérnie a „növekmény” alakulását, fejlődését összevetve másokéval is, hogy másokétól eltérő sajátosságait, fiziognómiáját (vagy akár csak *morfológiáját*) megértse, fejlődése minden szakaszában, a rügyfakadástól a virágzáson át a „kötésig”, – figyelembe véve az éretlen és elhullott kezdeményeket is, és az érett gyümölcsöket is, és az egészet egyben is, hogy minden a maga helyére kerüljön. Ebben a képben benne vannak a hiányolt „küzdelmek” is a „folytonos átváltozásnak”, amiket csak az hiányolhat a monográfiából, természetes lehetséges hiányosságai ellenére is, aki el sem olvassa azt, talán csak belelapoz. A monográfia pedig az ilyen belelapozók dolgát sajnos nem könnyíti meg, önhibámon kívül, mert nem tartalmazza, a kiadók és a nyomdák mulasztásai következtében, az általam hetek hosszadalmas és aprólékos munkájával a teljes műhöz elkészített Indexet.

K. B.: Az interjúalanyok a „derűs” Hamvas-képet is hiányolják.

D. P.: Pedig ez is benne van könyvemben, csak persze nem kizárólagosan, mint ahogy az sem igaz, hogy Hamvas *csak* iskolakerülő volt, ahogy Kemény Katalin hangsúlyozza, éppen könyvemmel ellentétben, ahol iskolai tevékenysége és iskolai eredményei éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Mert az biztos, hogy iskolakerülő és iskolautáló is volt (éppen ezért utasította el magától mindig még a pedagógus-pálya gondolatát is!), de kötelességét az iskolával szemben ugyanakkor kitűnően teljesítette, mint ahogy az életben is, bármilyen túlzóan jellemezte magát ennek ellenkezőjével az *Interview*-ban. Így értelmét veszti az a kifejezés is, amit húszas évekbeli publicisztikájának ismertetésével kapcsolatban mond Kemény Katalin, tudniillik, hogy ez „gyakorlati kényszer diktálta publicisztika” volt. Ez csak a dolog egyik oldala, a másik és ugyanolyan érvényes az is, hogy ebben a helyzetben is a lehetőségei adta legjobb eredményt produkálta, ami semmiképpen nem mellőzhető életműve szempontjából, különösen ha ezek mellé állítjuk az ebben az időben írt és azóta elveszett szépirodalmi műveit, melyekről ma már csak egyedül A MAGYAR HÜPERION-ból van tudomásunk. Akkor olvasnánk „egy XIX. század végi, polgári erkölcsstantól csepegő életrajtot,

műtörténetet” (micsoda marxista terminológia ez, a XXI. században!), ha Kemény Katalin interpretációját követnők. Hamvas Béla derűs is volt, „Arlequin”, és elkeseredett, már-már élettől megcsömörlött, illúziótlan öreg bölcs is, élethelyzeteinek megfelelően, – és talán magányos is, akár tetszik, 108 akár nem. És ezekben az élethelyzetekben *művek* is születtek, amelyek *műviségükön* túl jelezték és tükrözték is ezeket a helyzeteket. Különben miért állítanánk *szteléket* ilyen vagy olyan alkalmakkor? Hamvas e helyzeteinek megértéséhez elegendő a kortársak vallomásait és ezen túlmenően saját maga írta leveleit elolvasni, hogy egyszer s mindenkorra elfelejtsük a mítoszcsinálók praktikáit. Ennek a szemléletnek köszönhető, hogy a két interjú tele van ellentmondással, akárcsak Angela cselekedetei a KARNEVÁL harmadik könyvében. Mindehhez csak annyit tennék még hozzá, hogy Hamvas egész életét az jellemezte, hogy a konvenciók keretei közül nem csak „kibújt”, hanem úgy töltötte ki azokat, hogy egyszerűen „túlnőtt” rajtuk. Ezért lehetett ő ténylegesen „mintapolgár” is, és „jó állampolgár” is, vagy „kiskatona” is, és mindezek ellenkezője is, ahogy ezt a naiv Dúl Antal még ma sem tudja elképzelni.

K. B.: *Végezetül mondania kellene valamit a monográfia módszerét illető kritikáról is.*

D. P.: Igen, éppen ezek képezik az interjúk gondolatainak harmadik rétegét. Ezekre már bőven és többször is kitértem az eddigiek során, de van még néhány, amelyre válaszolni kell, hogy helyreigazítsam az interjúk félreértéseit és szándékos torzításait. Kezdem rögtön a számomra elsővel, amit Kemény Katalin tulajdonít nekem, mondván, hogy „elképzелhetetlen, honnan vesz Darabos Pál ilyen adatot” (17. o.), tudniillik, hogy Hamvas a KARNEVÁL című regény írását Molnár Antal zenetudóssal beszélte volna meg. Ennél a pontnál ismét azt kell mondanom, hogy a monográfia nem könnyíti meg a benne csupán lapozgatók dolgát. Ha nem csupán belelapoztak volna az interjúalanyok, akkor Kemény Katalin is láthatta volna, hogy ezt nem én állítom, hanem Demény János, Hamvas Béla negyvenes évekbeli ismerőse, aki viszont ezt a tényt Hamvas Bélának Molnár Antalhoz írt leveléből meríti, vagyis azt, hogy beszélgetésük nyomán Hamvas azt írja, hogy esetleg változtat itt-ott a regényen; persze ez nem az egész regényre vonatkozik, csak valamelyik részletére. Viszont monográfiámban ezt az egész kérdést világosan összefoglalom, csak éppen illetet volna elolvasni az egész fejezetet, de ez, úgy tűnik, nem történt meg: „Wegen mangelnder Aufrichtigkeit”, ahogy ezt Hamvas Béla okkal idézi Nietzschétől!

A másik ilyen téves nekem-tulajdonítás az álarc és a maszk (egyébként azonos jelentésű) szavak jelentése körüli hosszadalmas rabulisztikus magyarázkodás és szembeállítás, nekem tulajdonítva az álarc pusztá démoni álarcként

való felfogását, mintha bizony sem Kemény Katalin, sem én nem tudnánk, hogy valamennyi maszk csak együtt (a tízezernyi) igaz, és démonná csak az válik, amelyik önállósulva hatalomra kerülhet. Ismét a felületes lapozgatás eredménye, amikor valaki magában csak egy tulajdonságot juttat, akár átmenetileg is, uralomra! („Wegen mangelnder Aufrichtigkeit.“) 109

Sok más egyéb kérdést is sorra lehetne venni, például a „Vita nuova” fejezet különféle, főként szentendrei vonatkozásait, annak „megfordítását” (ahogy Marx tette Hegellel!), de akkor soha nem jutnánk ennek az interjúnak a végére, talán majd egy másik interjúban még szóba kerülhet ez is, vagy egy olyan könyvben, melynek az lehetne a címe: *Ami a Hamvas-monográfiából kimaradt*. De végül is a lényeges problémát az egész Hamvas-kérdéskörben ott látom, nem csak Kemény Katalin, de mások és a magam számára is, hogy Hamvas Bélát és életművét csak nagyon nehezen lehet ma és lehetett mondjuk már hatvan évvel ezelőtt is elismertetni a magyar szellemi életben, mert ennek különböző szegmentumai, melyek terrénumán Hamvas írásaival megnyilatkozott, a maguk körén belül egymásnak kiosztott hierarchiakat állítanak fel (irodalom, művészet, tudomány, filozófia, stb.), amelyekbe Hamvas sem most, sem régen nem fért bele: messze túlnőtt valamennyiük keretein. Ezt azonban nem ismerik és nem is ismerhetik el, mert akkor fel kellene adniuk saját hierarchizálási elveiket, és egészen új elrendezés állna elő. Ezt maga Hamvas is nagyon világosan látta, és élete során több „öninterjújában” meg is írta. Ezért nincs tulajdonképpen megfelelő kiadója sem műveinek, és ezért húzódik arcpirító módon már közel tizenöt éven át az „életmű-kiadás”. Egyetlen remény az életművel és elismerésével kapcsolatban az egyre teljesebb hozzáférhetőség és az olvasók körének folyamatos és spontán kiszélesedése, ami az elismerést is visszavonhatatlanul egyre teljesebbé teszi majd. Ennek félreérthetetlen jeleit most is folyamatosan tapasztalhatjuk.

Új Forrás 2021/4 – Darabos Pál: „... ezzel szemben a valóság az, Hogy...”
Kérdező: Kovács Boldizsár

K. B.: *Még egy utolsó kérdést ez alkalommal: hogyan látja megoldhatónak a monográfiájával kapcsolatos polémiát, vagy egyáltalán lát-e valamilyen lehetőséget erre?*

D. P.: Nem hiszem, hogy itt valamilyen megoldásra kellene törekednem. Az ember munkájáról különféle vélemények keletkeznek, ilyen is, olyan is, kedvezőek és kevésbé kedvezőek, ezt is, azt is tudomásul kell venni. A legjobb a dialógus a véleményezőkkal. De az ilyen kérdésekkel kapcsolatban ismét Hamvas Bélát idézem, mint aki a legmélyebben belelátott az emberi természetbe és a leghelyesebb lehetőséget választotta mind maga, mind mások aktuális problémái számára. A következőket írja egyik levelében, a hatvanas

években: „Azt persze megtanultam, hogy egy ilyen nehézséget nem akarok megoldani. A nagy kérdéseket nem lehet megoldani, egyet lehet, túlnőni rajtuk. Ez a szublimálás módszere. Az ember a kérdést mindig magasabb színvonalra helyezi át.” Egy másik helyen, ugyancsak ebben az időszakban
110 pedig ugyanezt a következőképpen fogalmazza meg: „»Megoldani?«
Hogyan »old« meg egy házasságot? Hogyan »old« meg egy vallásos válságot? Mindegyik megoldás egyformán rossz... Szóval, egyetlen kérdésre sem tudok válaszolni. Engem mestereim nagy és széles átélésre tanítottak, semmiféle megoldásra. A megoldások nincsenek a mi kezünkben. Ez nem tudás kérdése. Amit hetven év alatt leszűrtem, az ez: egyetemes tájékozottság. Univerzális orientáció. Ha ezt jól megérti, nincsen szüksége másra.” És még egy ősrégi mondást idézek, ami itt, a két interjúval kapcsolatban motorként is megállná a helyét: Amicus Plato, amicus Socrates, sed magis amica veritas.

Budapesten, 2003. augusztus 30.–szeptember 2.

[A Darabos Pállal készült interjú és Darabos Pál Hamvas-szótárának szövegét gondozta és jegyzetelte: Várhegyi Miklós. Köszönjük ifj. Darabos Pálnak, hogy a hagyatékából a szövegeket folyóiratunknak közlésre átadta.]

